
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ZU PLUTARCH, DE COMPARATIONE ARISTOPHANIS ET MENANDRI EPITOME 4, 854D

Am Ende des unter dem Namen von Plutarch überlieferten Werks «Συγκρίσεως Ἀριστοφάνους καὶ Μενάνδρου ἐπιτομή» (4, 854D) in Häslers Ausgabe¹ steht: οὐδενὶ γὰρ ὁ ἄνθρωπος (sc. Ἀριστοφάνης) ἔοικε μετρίῳ τὴν ποιήσιν γεγραμέναι, ἀλλὰ τὰ μὲν αἰσχροὶ καὶ ἀσελγῆ τοῖς †ἀληθεστέροις†, τὰ βλάσφημα δὲ καὶ πικρὰ τοῖς βασικάνοις καὶ κακοήθεσιν. Bezüglich des *locus desperatus* gibt der Editor im app. crit. die Lesart ἀκολάστοις der editio Basileensis und der übrigen editiones sowie Sandbachs Konjektur² ἀμαθεστέροις an. Erstere scheint zum Sinn des Satzes gut zu passen, entspricht dem kurz vorher als Charakterisierung des ἐρωτικόν bei Aristophanes erwähnten ἀκόλαστον (vgl. auch 3, 854A Ende), ist aber paläographisch weit vom Überlieferten entfernt. Letztere steht dem Überlieferten in dieser Hinsicht näher und gibt einen Sinn, der auf den ersten Blick überrascht, sich aber nach der vorsichtigen Lesung des ganzen Werkes als optimal erweist³: Bereits am Anfang des Werkes (1, 853B) liest man eine negative Kritik der aristophanischen Sprache (es wird der ungezügelter Gebrauch von Redefiguren und Wortwitzen getadelt), «die den Ungebildeten gewinnt, dem Gebildeten aber mißfällt»: καὶ γὰρ ὁ μὲν ἀπαίδευτος καὶ ἰδιώτης, οἷς ἐκεῖνος (sc. Ἀριστοφάνης) λέγει, ἀλίσκεται, ὁ δὲ πεπαιδευμένος δυσχερανεῖ; und weiter (3, 854B) etwas Entsprechendes in lobendem Sinne in Bezug auf Menander verwendet: τίνος γὰρ ἄξιον ἀληθῶς εἰς θέατρον ἐλθεῖν ἄνδρα πεπαιδευμένον ἢ Μενάνδρου ἔνεκα; πότε δὲ θέατρα πίμπλαται ἀνδρῶν φιλολόγων [ἢ] κωμικοῦ προσώπου δειχθέντος; Für das Wort ἀπαίδευτος und ἰδιώτης gibt es aber im Altgriechischen ein Adjektiv, das dem Überlieferten paläographisch noch näher steht als ἀμαθής; es geht um das Adjektiv ἀήθης, das als Eigenschaftswort für eine Person neben der Bedeu-

---

1. B. Häslers, *Plutarchi Moralia*, Bd. V 2, 2, Leipzig 1978.

2. F. H. Sandbach, «Some Textual Notes in Plutarch's *Moralia*», *CQ* 35 (1941) 113.

3. Vgl. dazu Sandbachs Argumentation (s. vorige Anmerkung), die auf den sinnvollen Gegensatz zwischen μετρίος und ἀμαθέστερος basiert.

tung «nicht gewohnt» auch «unerfahren», «ungebildet» heißen kann, vgl. Hesych. A 1508 Latte: *ἀήθης· ἄγριος· ἀτριβής⁴ und noch deutlicher, da nebeneinander ἀήθης und ἀμαθής erscheinen, Poll. Onomast. V 145 Bethe: τὰ δ' ἐναντία ἄπειρος, ἀνεπιστήμων, ἀήθης, ἀτριβής, ἀμαθής, ἄτριπτος πρὸς ταῦτα, ἄγνων⁵. Daher schlage ich vor, das korrupte ἀληθεστέροις zu ἀηθεστέροις zu korrigieren; zu dem Komparativ vgl. Pl. Legg. X 891d6: ἔοικεν τοίνυν ἀηθεστέρων ἀπτέον εἶναι λόγων. Für diese Emendation, die eine geringe Korrektur des Überlieferten erfordert, spricht auch die Tatsache, daß in der handschriftlichen Überlieferung die Adjektive ἀήθης und ἀληθής öfters verwechselt werden, mindestens noch einmal bei Plutarch, De animae procreatione in Timaeo 5, 1014A: πρῶτον οὖν ἦν ἔχω περὶ τούτων διάνοιαν ἐκθήσομαι, πιστούμενος τῷ εἰκότι καὶ παραμυθούμενος, ὡς ἔνεστι, τὸ ἄηθες τοῦ λόγου καὶ παράδοξον: Wie dem app. crit. zu entnehmen ist, überliefern alle Hss. ἀληθές; das richtige ἄηθες ist die Korrektur von Wytttenbach. In der Stobaeus-Überlieferung kommt noch ein Beispiel solcher Verwechslung in einem Sophokles-Fragment (Soph. fr. 583 v. 9s. [TrGF IV 439] ap. Stob. 4, 22^b, 45 [Σοφοκλέους Τηρεῖ] Hense) vor: nach Th. Gaisford⁶ überliefert der Codex B (Paris. 1985) ἀήθη, während die wichtigen und älteren Stobaeus-Codices (S M A) die korrupte Lesart ἀληθῆ überliefern⁷.

Universität Hamburg

MARIA TZIATZI-PAPAGIANNI

4. Vgl. Etymolog. Gudianum (cod. z) De Stefani: ἀήθης· ἀτριβής, ἄγριος.

5. Zwar kommt das Adjektiv in der erhaltenen Literatur in Bezug auf eine Person meistens in der Bedeutung «nicht an etwas gewöhnt» (ἀήθης mit Genetiv oder Infinitiv) und einmal in der Bedeutung «außer sich, wahnsinnig» (ἀήθης absolut) vor (vgl. besonders die neueren Lexika Crönert-Passow und DGE), während die hier erforderliche Bedeutung nur von den Lexikographen bezeugt ist. Jedoch beruhen die antiken bzw. byzantinischen Lexika bekanntlich auf der antiken Literatur, deren nur ein Teil erhalten ist.

6. Th. Gaisford, *Joannis Stobaei Florilegium*, vol. III, Lipsiae 21824, p. 21.

7. Die Lesart ἀήθη wurde in der Ausgabe der Sophokles-Fragmente von Radt als dem von ihr bezeichneten Substantiv δώματα unpassend ausgeschlossen, wobei Hense in der Stobaeus-Ausgabe sie gar nicht erwähnt. Th. Gaisford in seiner Stob.-Ausgabe (s. vorige Anmerkung) setzt an der Stelle (cap. 68, 19) (wahrscheinlich zu Unrecht) die Lesart ἀήθη in den Text gerade mit dem Argument, daß die Worte ἀληθής und ἀήθης häufig verwechselt werden; über diese Verwechslung nennt er Bibliographie und Beispiele.

ΜΙΑ ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΣΤΟΝ ΗΣΥΧΙΟ Α 782

Α 782 Ἀγριάδες· νύμφαι

Στην ενασχόλησή μας* με το παραπάνω λήμμα μάς ώθησε το γεγονός ότι, παρά την ομοφωνία της χειρόγραφης παράδοσης και την αποδοχή του από τον Latte, ο τύπος Ἀγριάδες είναι —κατά την άποψή μας— ακατάλληλος να προσδιορίσει ως όνομα τις νύμφες¹ και δεν απαντά πουθενά αλλού στην άμεση ή έμμεση παράδοση. Την εγκυρότητα του τύπου την αμφισβήτησε και ο Schmidt, ο οποίος κινήθηκε προς τη σωστή κατεύθυνση —ίσως όμως όχι τόσο εύστοχα— εικάζοντας ότι η παραδομένη γραφή Ἀγριάδες προέκυψε με φθορά από τον τύπο Ἀντριάδες², προτείνοντας με αυτό τον τρόπο την αντικατάσταση ενός ονόματος που υποτίθεται ότι αναφέρεται σε νύμφες της άγριας φύσης³ (ή καλύτερα

* Ευχαριστούμε τον κ. Γ. Γιαννάκη για την ενθάρρυνση και τις πολύτιμες συμβουλές του.

1. Το όνομα Ἀγριάδες είναι τύπος του επιθέτου ἄγριάς, το οποίο χρησιμοποιείται κατά την ελληνιστική περίοδο και εξής αποκλειστικά ως επιθετικός προσδιορισμός φυτών ή ζώων για να δηλώσει το ἄγριο, το ανήμερο είδος, ακολουθώντας στη χρήση αυτή το επίθετο ἄγριος. Πρβ. σχετικά τα εξής χωρία: Ἀράτου *Φαινόμενα* 918 (Kidd), Καλλίμαχου *Αἴτια* απ. 75.13 (Pfeiffer) και απ. 276.10 (Lloyd-Jones and Parsons: *Supplementum Hellenisticum*), Παλατινή *Ἀνθολογία* 6.106.1 και 9.561.2 (Beckby), Λυκόφρονος *Ἀλεξάνδρα* 1423 (Mascialino), Νικάνδρου *Θηριακά* 89 και απ. 85.1 (Gow-Scholfield), Νόννου *Διονυσιακά* 12.299, 14.9, 14.211, 15.206, 17.87, 27.180, 37.69 (Keydell), [Οππιανού] *Κυνηγητικά* 3.139 και 4.270 (Mair). Η λέξη απαντά επίσης ως επίθετο φυτών στον Αθήναιο, *Δειπνοσοφισταί* 9.9.18 και 9.12.9, καθώς και στους Διοσκουρίδη, Κλήμεντα Αλεξανδρέα και Ευστάθιο. Σχετικά με το επίθετο ἄγριος βλ. *LSJ* και πρβ. το γλ. Α 805 ἄγριον· γενικῶς ἐπὶ θηρίου στον Ησύχιο και τη μαρτυρία του Ιωάννη Φιλόπουου, βλ. τα σχόλια του στις αριστοτελικές *Κατηγορίες* 13.2.112 (Busse). Το επίθετο ἄγριος προσδιορίζει επιπλέον τους «κατ' αγρούς» θεούς, που η λατρεία τους λαμβάνει χώρα πέρα από τα όρια του ἄστεως ή ανήκουν σε ένα κοσμολογικό σύμπαν προγενέστερο του δωδεκάθεου. Πρβ. *Ορφικό Ὕμνο* 30.3 (Quandt), Ησύχιο Α 803 ἄγριοι θεοί· οἱ Τιτάνες, και Μέγα Ἐτυμολογικόν 13.47 (Gaisford) λ. ἄγριοι [= *Excerpt aus dem Etymologicum Magnum*, λ. ἄγριοι, το οποίο επιμελήθηκε ο Sell στα πλαίσια της έκδοσης του Ἐτυμολογικοῦ τοῦ Συμεῶνος (*Das Etymologicum Symeonis*, α-άιω, Meisenheim am Glan 1968)]. Το *LSJ* αγνοεί αυτή την ιδιαίτερη χρήση του επιθέτου ἄγριος. Μια ανάλογη χρήση του επιθέτου ἄγριάς θα ήταν στην περίπτωση των νυμφών πλεοναστική, εφόσον είναι αποκλειστικά θεότητες των αγρών, της φύσης, ενώ ως κύριο όνομα δεν προσφέρει κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό καταγωγής ή ιδιοτήτων, όπως τα υπόλοιπα ονόματα των νυμφών που το λεξικό του Ησύχιου παραθέτει.

2. Βλ. Schmidt Α 782, όπου μας παραπέμπει στον αττικιστή Φρόνιχο [app. soph. 17.5 (sic)]. Η λέξη απαντά επίσης σε επίγραμμα του Θεοδωρίδη (*Παλατινή Ἀνθολογία* 6.224 Beckby), από το οποίο πρέπει να σταχυολογήθηκε και στο λεξικό της Σούδας, Α 2766 (Adler) Ἀντριάσι.

3. Το λεξικό του Ησύχιου παρέχει τύπους που καλύπτουν σημασιολογικά αυτό το πεδίο, τους προσδιορισμούς δηλ. των νυμφών της άγριας φύσης. Βλ. τα Ο 1275 ὀροδεμνιάδες και Α 846 Ἀγρωστίναι, για το οποίο πρβ. Α 847 ἄγρωστίνος, που είναι δάνειο από τον Επύχαρμο, απ. 1-3 (Kaibel, CGF τ. 1.1)· βλ. επίσης απ. 81.5 και 83.1 του C. Austin, *Comicorum Graecorum fragmenta in papyris reperta*, Berlin 1973.

των δέντρων) με ένα άλλο που αναφέρεται σε νύμφες των σπηλαίων⁴.

Η περιοχή του λεξικού όπου περιέχεται το συγκεκριμένο λήμμα υπέφερε μέχρι την έκδοση του Latte από πολλαπλές φθορές, όπως αποδεικνύεται από τις βελτιώσεις που ο τελευταίος εκδότης επέφερε στο κείμενο⁵. Λαμβάνοντας αυτό υπόψη μας προτείνουμε να διορθωθεί συνολικά το A 782 και το ερμηνευμά του από Ἀγριάδες· νύμφαι σε Ἀνιγριάδες νύμφαι· (εἶπε γένος τι ἐν Ἥλιδι), μεταθέτοντας το ελλιπές —όπως παρατίθεται σήμερα— ερμηνευμα εἶπε γένος τι ἐν Ἥλιδι (sic) του προηγούμενου A 781 Ἀγρησσαι⁶ στο A 782 που εξετάζουμε⁷. Η λέξη Ἀνιγριάδες έχει —κατά τη γνώμη μας— άμεση και φανερή παλαιογραφική σχέση με το φθαρμένο λήμμα Ἀγριάδες· η φθορά πρέπει να προέκυψε στο στάδιο της μικρογράμματος γραφής, όταν κάποιος αντιγραφέας, αντιλαμβανόμενος λανθασμένα τον συνδυασμό των αρχικών γραμμμάτων ἀνι- ως ἀγ- ή ἄ-, μετέγραψε το όνομα στη μορφή με την οποία παραδίδεται σήμερα, ενώ δεν μπορούμε ν' αποκλείσουμε και την πιθανότητα να πρόκειται για «ψυχολογικό» λάθος απλοποίησης⁸. Θεωρούμε επίσης ότι το προηγούμενο γλῶσσημα A 781 ήταν ήδη φθαρμένο και χωρίς ερμηνευμα στο χειρόγραφο και σε μια προσπάθεια να θεραπευθεί το εκδοτικό πρόβλημα μεταφέρθηκε το ερμηνευμα εἶπε γένος τι ἐν Ἥλιδι του A 782 στο A 781⁹, ενώ συγχρόνως στο A 782 η λέξη νύμφαι κρίθηκε ικανό ερμηνευμα και

4. Είναι γνωστή από την αρχαία παράδοση η σχέση αυτής της κατηγορίας θεαινών με τα άντρα, όπως π.χ. το άντρο της Καλυψώς στην Ὀδύσσεια και το άντρο το αφιερωμένο στις νύμφες στο ν 347-350. Ο τύπος Ἀντριάδες, μοιάζει να μορφοποιεί το περιεχόμενο του ν 347-350 και θα μπορούσε ίσως να είναι ποιητικό εφεύρημα του Θεοδωρίδη. Για την αντιμετώπιση ορισμένων ονομάτων νυμφών ως ποιητικών εφευρημάτων, πρβ. τα σχόλια του Ευστάθιου στο Ζ της Ἰλιάδας (τ. 2.350.7-9 Van der Valk).

5. Ο Latte αποκατέστησε (επιτυχώς στις περισσότερες περιπτώσεις) τα A 775, 777, 778, 786, 790, 791 και 797. Νομίζουμε ότι το A 777 θα πρέπει να ενωθεί με το προηγούμενο 776 ως ένα λήμμα με τη μορφή: ἀγρηνά· δίκτυα· και (ἀγρηνόν) ἔνδυμα (δικτυοειδές [...]). Πρβ. το υπόμνημα του Latte, καθώς επίσης το κείμενο και το υπόμνημα του Schmidt αυτόθι.

6. Πρβ. Latte A 781, ενώ για τις παλαιότερες απόπειρες αποκατάστασής του βλ. Schmidt αυτόθι.

7. Πρώτος ο Albertus, σε μια προσπάθεια να αποκατασταθεί το A 781, πρότεινε να μεταφερθεί το γένος τι ἐν Ἥλιδι στο A 782, αν και στη μορφή που αυτό παραδιδόταν (Αγριάδες· νύμφαι), δεν είχε καμία σχέση με την περιοχή της Ηλείας. Δεν συμεριζόμαστε τους φόβους του Schmidt για την εικασία του Albertus («γένος τι ἐν Ἥλιδι post νύμφαι reicit Albertus, vereor ut recte»). Είναι γεγονός πάντως ότι στο λεξικό του Ησύχιου είναι σπάνιο φαινόμενο η παράθεση του ερμηνεύματος να συνοδεύεται από το «εἶπε» χωρίς να αναφέρεται η πηγή ή ο συγγραφέας που έχει υπόψη του ο λεξικογράφος. Πρβ. ωστόσο τα Δ 2644 (Latte) και Π 2367 (Schmidt).

8. Ο τύπος Ἀνιγριάδες είναι επιπλέον *lectio difficilior* σε σχέση με τον τύπο Ἀγριάδες.

9. Η μεταφορά του ερμηνεύματος ή μέρους του σε άλλο γλῶσσημα της ίδιας σελίδας είναι συνηθισμένο φαινόμενο στα λεξικά. Ένα παράδειγμα παρέχει το A 793, στο οποίο μεταφέρθηκε ανεβαίνοντας τέσσερις σειρές η φράση [παρά Αίτωλοις] από το A 797.

χωρίστηκε από το όνομα με την τελεία¹⁰. Η διαδικασία πρέπει να διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι το όνομα Ἀγγριάδες, το οποίο είχε στο μεταξύ προκύψει ως Α 782, δεν είχε καμιά σχέση ως όνομα νυμφών με την περιοχή της Ηλείας.

Όσον αφορά την πρότασή μας, οι Ἀνιγριάδες συνδέονται στην άμεση παράδοση ρητά με την αρχαία Ἥλιδα, ως νύμφες της περιοχής του Σαμικού της Τριφυλίας¹¹, οι οποίες λατρεύονταν για τις θεραπευτικές τους δυνάμεις¹² σε σπήλαιο υπερκείμενο του ποταμού Ἄνιγρου. Από σειρά χωρίων του Στράβωνα και του Πausανία¹³ διαπιστώνουμε ότι οι νύμφες και ο πατέρας-ποταμός Ἄνιγρος συνοδεύονται από πλούσια μυθολογική παράδοση, γεγονός που προφανώς κίνησε το ενδιαφέρον του Ησύχιου ή της πηγής του. Η πρωιμότερη αναφορά στις νύμφες αυτές απαντά στην Μοιρώ την Βυζαντία (3ος αι. π.Χ.): Νύμφαι Ἀνιγριάδες, ποταμοῦ κόραι, αἱ τὰδε βένθη / ἀμβρόσιαι ῥοδέοισι στείβετε ποσσὶν αἰεὶ¹⁴, η οποία προφανώς έχει υπόψη της μια ήδη διαμορφωμένη παράδοση γι' αυτές.

Ιωάννινα

ΧΑΡ. ΑΥΓΕΡΙΝΟΣ

10. Τα ονόματα των Νυμφών που παρατίθενται στο λεξικό του Ησύχιου δεν συνοδεύονται ποτέ από το *νύμφαι*, το οποίο έχει πάντα θέση ερμηνεύματος ή μέρους του. Παρ' όλα αυτά γράφουμε το λήμμα και το ερμηνευμά του στη συγκεκριμένη μορφή, γιατί θεωρούμε ότι έτσι αντιμετωπίζουμε πρακτικότερα τη διπλή φθορά των δύο γλωσσημάτων (Α 781 και 782), κρίνοντας ότι το Α 781 είναι ανεπανόρθωτα φθαρμένο. Θα μπορούσε κανείς πάντως να κάνει διάφορες εικασίες για το 782: μια εξίσου πιθανή υπόθεση είναι να είχε τη μορφή Ἀνιγριάδες· *νύμφαι* και το *εἶπε* γένος τι ἐν Ἥλιδι να ήταν στην πραγματικότητα σχόλιο πάνω από τη γραμμή (*supra lineam*): μπορεί να προταθεί ακόμη η μορφή Ἀνιγριάδες· *νυμφῶν* *εἶπε* γένος τι ἐν Ἥλιδι ἢ Ἀνιγριάδες· *νύμφαι* ἐν Ἥλιδι αφήνοντας το υπόλοιπο τμήμα του ερμηνεύματος στο Α 781. Αυτή η τελευταία υπόθεση ενισχύεται κάπως από την πιθανότητα και το προηγούμενο λήμμα να ήταν όνομα νυμφών (πρβ. την εικασία του Latte στο Α 781), πιθανότητα που, αν ισχύει, μάλλον θα υποβοηθούσε τη διπλή φθορά.

11. Βλ. Tümpel, *RE* II (1894), λ. «Anigriades», στ. 2209-10.

12. Το Α 782 καθίσταται, μετά τη διόρθωσή μας, σχετικό με το I 95 *ιατροί· νύμφαι* τινές *καλοῦνται περὶ Ηλείαν* [...], το οποίο αναμφισβήτητα αναφέρεται στις Ἀνιγριάδες. Πρβ. W. Otto, *Die Musen und der göttliche Ursprung des Signens und Sagens*, Darmstadt 1971, σ. 14.

13. Βλ. Στράβωνα 8.3.19.2 και 8.3.19.15 (Meineke): *ὑπὸ δὲ τούτοις ἐστὶν ἐν τῇ παραλίᾳ δύο ἄντρα, τὸ μὲν νυμφῶν Ἀνιγριάδων και πρὸς γὰρ δὴ τῶ ἄντρῳ τῶν Ἀνιγριάδων νυμφῶν ἐστὶ πηγὴ, και Πausανία 5.5.11.2 (Spiro): ἔστι δὲ ἐν τῷ Σαμικῷ σπήλαιον οὐκ ἄπωθεν τοῦ ποταμοῦ, καλούμενον Ἀνιγρίδων νυμφῶν. Ο τύπος Ἀνιγρίδες του Πausανία φαίνεται ορθότερος γραμματικά και ἴσως ο παράλληλος τύπος να προέκυψε κατά αναλογία με τα υπόλοιπα ονόματα των νυμφῶν που λήγουν σχεδόν πάντα σε *-ιάδες*. Δεν αποκλείεται όμως και η από την αρχή διπλή μορφή του ονόματος, πρβ. Ησύχιου N 16 *Ναϊάδες ἢ Ναϊδες· νύμφαι ὑδάτια. πηγαί*. Για τον ποταμό Ἄνιγρο βλ. Στράβωνα 8.3.19.11, 8.3.19.28, 8.3.20.1 και Πausανία 5.5.3.10, 5.5.7.2, 5.5.8.1, 5.5.8.7 κ.ά., και Hirschfeld, *RE* II (1894), λ. «Anigros», στ. 2210.*

14. Βλ. *Anthologia Lyrica Graeca*, τ. 6, 69 (Diehl) = Powell *Coll. Alex.*, *Ἐλεγεία* 2-3 = *Παλατινὴ Ἀνθολογία* 6.119 (Beckby): για τον τύπο του ονόματος Μοιρώ ή Μυρώ βλ. Powell, *ό.π.*

ΠΡΩΙΜΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Ο όρος διασπορά, γνήσια ελληνικός από γλωσσική και ετυμολογική άποψη, τόσο πολυσήμαντος για μας τους σύγχρονους Έλληνες, δεν οφείλει την πυκνότητα των νοημάτων που τον συνοδεύουν στην πνευματική παρακαταθήκη του αρχαίου ελληνισμού αλλά στον γλωσσικό και υφολογικό πλούτο της Παλαιάς Διαθήκης. Κάπως παράδοξα, ο αρχαίος ελληνισμός, παρά τη βαρύτητα της ιστορικής οντολογίας που συνέθεταν φαινόμενα όπως η μετανάστευση και ο αποικισμός, δεν χρησιμοποιεί τον όρο. Τον συναντούμε πολύ όψιμα, στον Πλούταρχο. Αντίθετα, στις σελίδες της Παλαιάς Διαθήκης θα βρούμε τον όρο διασπορά στο Δευτερονόμιο, στους Ψαλμούς, στον Ιερεμία. Έτσι, με διάυλο τη μετάφραση των Εβδομήκοντα, ο όρος διασπορά θα αποβεί κληρονομιά του «χριστιανικού ελληνισμού», για να δανειστώ τον όρο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Περιβεβλημένη με τον συμβολισμό της τραγικής ιστορικής μοίρας του αρχαίου Ισραήλ η ιδέα της διασποράς θα επιτελέσει τις λειτουργίες της στη γραμματεία του χριστιανικού κόσμου. Στα ιερά κείμενα του χριστιανισμού η ιδέα της διασποράς εκχριστιανίζεται, συνδέεται με το κήρυγμα της αληθείας. Στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο (7.35) συναντούμε τους Ιουδαίους να αναρωτιούνται: «ποῦ οὗτος μέλλει πορεύεσθαι, ὅτι ἡμεῖς οὐχ εὐρήσομεν αὐτόν; μὴ εἰς τὴν διασπορὰν τῶν Ἑλλήνων μέλλει πορεύεσθαι καὶ διδάσκειν τοὺς Ἕλληνας»; Έτσι περνά η έννοια της διασποράς στη γραμματεία του «χριστιανικού ελληνισμού».

Στον λόγο του μεταγενέστερου ελληνισμού η έννοια της διασποράς, παρά τη χριστιανική υπόσταση που είχε στο μεταξύ αποκτήσει, διαδραματίζει μικρό και μάλλον περιθωριακό μέρος. Αυτό φαίνεται χαρακτηριστικά από τον τρόπο με τον οποίο η λέξη καταγράφεται στο πρώτο ουσιαστικά λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας, τον *Τετράγλωσσο Θησαυρό* του Γεράσιμου Βλάχου, ενός από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του θρησκευτικού ουμανισμού στην ελληνική παιδεία. Νεοαριστοτελικός φιλόσοφος, κληρονόμος της λαμπρής παράδοσης των ανθρωπιστικών γραμμάτων της Κρητικής Αναγέννησης, ηγούμενος της Μονής της Παναγίας στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας και αρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας στη Βενετία, ο Γεράσιμος Βλάχος συνέταξε και εξέδωσε το 1659 το πρώτο λεξικό της ομιλουμένης γλώσσας του μεταγενέστερου ελληνισμού. Ο *Θησαυρός* επανεκδόθηκε στα 1723, 1784, 1800 και για τελευταία φορά το 1820.

Η λέξη «διασπορά» απουσιάζει από τα λήμματα του *Θησαυρού*. Τη

συναντούμε μόνο ως επεξήγηση της λέξης «διασκορπισμός», που ερμηνεύεται με την παράθεση των αντίστοιχων λέξεων στις λατινικές γλώσσες *dispersio*, *dispersione*. Στην έκδοση του 1784 προστίθεται το γαλλικό *dispersion*. Στην έκδοση του 1820 τέλος, φεύγουν οι λατινικοί όροι, ο Θησαυρός από τετράγλωσσος γίνεται μονόγλωσσος, ένα λεξικό πλέον της γλώσσας των Ελλήνων. Η διασπορά λοιπόν αναφέρεται στο διασκορπισμό των ανθρώπων, των πραγμάτων, των λόγων, των ιδεών αλλά και των λαών. Η έννοια με την οποία καταγράφει τον όρο ο Γεράσιμος Βλάχος παραπέμπει σε ένα νέο γλωσσικό πλαίσιο που αποκτά νόημα σε συσχέτισμό με τις ιστορικές πραγματικότητες της πολυδιάσπασης του ελληνικού κόσμου στους αιώνες της δουλείας.

Αυτό είναι το γλωσσικό περίγραμμα της πρώτης συνειδητής χρήσης του όρου «διασπορά» στη νεοελληνική γραμματεία για να περιγραφεί η ιστορική υπόσταση, η υπαρκτική οντολογία του ελληνισμού πριν από την εποχή των εθνικών κρατών και των εθνικών κέντρων. Όπως και τόσα άλλα στοιχεία, από εκείνα που συνθέτουν τη διανοητική προσπάθεια να βρεθούν οι λεκτικοί τρόποι για να διατυπωθούν νέες αντιλήψεις των πραγμάτων, αυτή η πρωτοποριακή χρήση του όρου διασπορά οφείλεται στον Ιώσηπο Μοισιόδακα: «Μία ὀμματία εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος (ὅταν λέγω Ἑλλάδα, ἐννοῶ ὅλας τὰς διασπορὰς τῶν Ἑλλήνων) ... διηγείται τὴν κατάστασιν ὅπου ἔλαβε μετὰ τὴν ἄλωσιν». Ἐτσι γράφει ο Μοισιόδαξ στα 1761, στα Προλεγόμενα στην *Ἠθική Φιλοσοφία*: ὅταν λέγω Ἑλλάδα, ἐννοῶ ὅλας τὰς διασπορὰς τῶν Ἑλλήνων¹.

Η λέξη, που δεν μπόρεσε να βρει τη θέση της ως κύριο λήμμα στο εγκυρότερο λεξικό της εποχής, γίνεται για τον Μοισιόδακα συνώνυμο της ιστορίας της Ελλάδος και τρόπος αποσαφήνισης της σημασίας του ελληνικού κόσμου: *αἱ διασποραὶ τῶν Ἑλλήνων*. Η πράγματι εκπληκτική υφολογική συγγένεια της διατύπωσης με την αντίστοιχη του κατά Ιωάννη Ευαγγελίου αποκαλύπτει τη συνέχεια της παιδείας του χριστιανικού ελληνισμού, δεν πρέπει όμως να μας εμποδίσει να διακρίνουμε τον νέο και πρωτόγνωρο τρόπο με τον οποίο ο σκεπτόμενος διανοούμενος, που γνώρισε τον ελληνικό κόσμο σε όλο του το εύρος, καταλαβαίνει την ιστορική πραγματικότητα που τον περιβάλλει. Στο ίδιο κείμενο ο Μοισιόδαξ θα μας διαβεβαιώσει: «Ἐγὼ ἐδιάρτιψα εἰς πολλοτάτους τόπους τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἰξεύρω τι ὀμιλῶ»². Πράγματι, ξεύρει τι ομιλεί. Γνωρίζει τον ελληνικό κόσμο, έχει βιώσει τη δυναμική του μέσα από τη δική του

1. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1985, σ. 325.

2. Ο.π., σ. 329.

εμπειρία μιας πολύμορφης κινητικότητας, γεωγραφικής, παιδευτικής, κοινωνικής, πολιτικής, και έχει διαπιστώσει τις αντιφάσεις του, τις δυνατότητές του, τις αρετές και τις κακίες του. Βλέπει έναν κόσμο διασπορών, χωρίς κέντρα που ισοπεδώνουν, επιβάλλουν ομοιομορφία και ξεριζώνουν τις ετερότητες. Αυτός ο κόσμος των διασπορών των Ελλήνων έχει στα μάτια του Μοισιόδακα απεριόριστες δυνατότητες γιατί κυριολεκτικά δεν περικλείεται από όρια, κλειστά σύνορα που διαγράφουν κυρίαρχες ιδεολογίες, καθιερωμένες ορθοδοξίες, συμβατικές ταυτότητες. Αυτός είναι ο κόσμος των Ελλήνων την εποχή του Διαφωτισμού. Το μέλλον θα ήταν, βέβαια, διαφορετικό.

Οι διασπορές θα γίνονταν διασπορά, η απώτατη περιφέρεια ενός κέντρου, ο αποδέκτης των πληθυσμιακών του πλεονασμάτων. Τα σύνορα θα έκλειναν, οι δυνατότητες θα οριοθετούνταν ερμητικά από ιδεολογίες που δεν επιδέχονται αμφισβήτηση γιατί ελέγχουν τα μέσα της ψυχολογικής βίας και της φυσικής καταστολής. Η διασπορά θα έμενε μόνο ως ιδεατός τόπος απόδρασης, ως καταφύγιο όπου επιζούν μόνο οι καημοί. Για τον Μοισιόδακα η διασπορά ήταν τόπος καημού («κατάντησα αλήτης εν ταῖς ἄλλοδαπαῖς» θα πει με παράπονο κάποια άλλη στιγμή³) αλλά οι διασπορές ήταν χώρος ελπίδων και οραματισμών.

Τι ήταν ακριβώς ιστορικά οι «διασπορές των Ελλήνων» που έχει υπόψη του ο Μοισιόδαξ; Δεν είναι εύκολο να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, αλλά θα ήταν βάσιμο να υποθέσουμε ότι ο Ιώσηπος θα περιλάμβανε στο σχήμα του τις μεγάλες κοινότητες των εμπόρων στις πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης και της Ιταλίας, όπου τόσες φορές βρήκε καταφύγιο και υποστήριξη. Για παράδειγμα την «τιμιοτάτην αδελφότητα» του «περιφανοῦς Γένους τῶν Ρωμαίων ὁποῦ κατοικεῖ εἰς τὴν περίβλεπτον Μητρόπολιν τῶν Ἐνετιῶν», όπως γράφει τον ίδιο χρόνο με τον Μοισιόδακα ο Γρηγόριος Φατσέας⁴, και την «Ἐντιμοτάτην Ἀδελφότητα τῶν ἐν Βιέννῃ ἐντοπίων Ρωμαιοβλάχων», όπως γράφει το 1807 ο Βασίλειος Παπαευθυμίου⁵. Αυτές οι αδελφότητες των Ρωμαίων και Ρωμαιοβλάχων ήταν οργανικά τμήματα των «διασπορών των Ελλήνων».

«Ἡ των ονομάτων επίσκεψις» θα μας επέτρεπε να αποσαφηνίσουμε την έννοια της διασποράς, αρχίζοντας από το νόημα αυτών των προσωνυμιών των δύο σημαντικότερων κοινοτήτων της διασποράς, και να προσδιορίσουμε τα χαρακτηριστικά της πολιτισμικής ταυτότητας που συνέχευε αυτόν τον κόσμο. Ρωμαίοι, Ρωμαιοβλάχοι, ο κόσμος των Ορθοδό-

3. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, Βιέννη 1780, σ. 83.

4. Γρηγόριος Φατσέας, *Γραμματική Γεωγραφική*, Βενετία 1760, τ. 1, σ. στ'.

5. Βασίλειος Παπαευθυμίου, *Ιστορία συνοπτική της Ελλάδος*, Βιέννη 1807: «Προσφωρηθείσα τη Εντιμοτάτη Αδελφότητι των εν Βιέννῃ εντοπίων Ρωμαιοβλάχων».

ξων εμπόρων, που κήδονται της πνευματικής κληρονομιάς των χριστιανικών και ελληνικών γραμμάτων και γι' αυτό υποστηρίζουν τα σχολεία και τους λογίους και εγγράφονται συνδρομητές σε εκδόσεις βιβλίων, που γνωρίζουν και επωφελούνται από τον κόσμο της Ευρώπης, που βλέπουν μέσα από το πρίσμα της Ευρώπης την ιστορία της Ελλάδος για να αντλήσουν το ηθικό σθένος να διαπλάσουν το συλλογικό μέλλον. Ο Μοισιόδαξ, ο Φατσέας, ο Βασίλειος Παπαευθυμίου και πολλοί άλλοι έχουν πλήρη επίγνωση ότι αυτό το μέλλον θα διαμορφωνόταν στον χώρο της διασποράς με μέσα σαν εκείνα που προσέφεραν οι ίδιοι στο γένος τους: ηθική φιλοσοφία, γεωγραφία της Ευρώπης, ιστορία των δημοκρατιών της αρχαίας Ελλάδας —όσα στοιχεία δηλαδή συναπαρτίζουν την παιδεία του Διαφωτισμού. Το ότι το μέλλον δεν διαπλάστηκε ακριβώς όπως εκείνοι το οραματίστηκαν ίσως να οφείλεται και στο ότι τα αιτήματα που εκφράζονται συμβολικά από την ηθική φιλοσοφία, τη γεωγραφία της Ευρώπης και την ιστορία της δημοκρατίας δεν αποτέλεσαν καθοριστικούς συντελεστές στις μεταγενέστερες πολιτικές και πολιτειακές εξελίξεις.

Πανεπιστήμιο Αθηνών και
Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ